

ילדים מציירים מלחמה

תהליכי ריפוי והחלמה

שי חן גל, פלורה מור, יוכי סימן טוב

2008

יעוץ מקצועי וכתיבה בנושא טיפול באומנות: נעה רבס שנהב
אנו מבקשים להודות לדנה שלמון, לנעה רבס שנהב ולאביב אבוהב על הסיוע בכתיבה ועל ליווי החוברת. כמו כן אנו מודים למטפלות בהבעה ויצירה שהסכימו לחלוק את עבודתן הטיפולית המרתקת והמרגשת: עמליה סלעי, שוש שוחט, דנה שלמון, יעל ערמוני, ניבין פוארסה ופזית כרמון.

המחברים:

ד"ר שי חו-גל- פסיכולוג קליני, מנהל תוכניות, אשלים-שפ"י

ד"ר פלורה מור- פסיכותרפיסטית, ראש תחום פיתוח תוכניות פסיכו-חינוכיות באשלים
יוכי סימן-טוב- מנהלת היחידה להתמודדות עם מצבי לחץ, שפ"י - משרד החינוך

עיצוב והפקה: סטודיו ליליז-Lilyz

תצלומים: לילי רוזן-זהר, דנה שלמון, אורן סלעי

עריכה לשונית: אסתר תירוש

הדפסה וכריכה: דפוס אלי מאיר בע"מ

מבוא ורקע תיאורטי

”כשמציירים תמונה נותנים מיכל לנשמה” (סיאנו 1998).

החיים בין שיגרה לבין מלחמה, ההתמודדות המתמשכת של חיים בצל איום על הקיום, מהווים חלק בלתי נפרד מהמציאות של ילדי הצפון, של ילדי שדרות ועוטף עזה, ושל ילדי מדינת ישראל בכל מקום.

בשנתיים שלאחר מלחמת לבנון השנייה התגייסו אשלים-גיוינט ישראל בשיתוף שפ"י - משרד החינוך ובתמיכת הקהילות היהודיות של אמריקה, במאמץ לתת מענה טיפולי לחרדות ולקשיים של ילדים בצפון לאחר מלחמת לבנון השנייה, ולילדי שדרות ועוטף עזה בעקבות ירי הקסאמים המתמשך. כחלק ממאמץ זה קיבלו מאות ילדים ובני נוער טיפול באמצעות הבעה ויצירה.

החוברת הנוכחית פותחת צוהר קטן לעולמם של הילדים, כפי שבא לידי ביטוי במהלך הטיפולים הללו.

אוסף הציורים המופיע בחוברת הנוכחית הינו עדות לחיים בצל האיום על הקיום, לטראומות של הילדים ושל המבוגרים. התכנים הבאים לידי ביטוי באופן ישיר בציורים אינם משאירים ספק בידי המתבונן - תקופת המלחמה בצפון והירי המתמשך של הקסאמים בדרום, הותירו חותם של כאב, סבל ופחד נורא.

טיפול באמנות

טיפול באמנות מתחיל במקום בו המילים נגמרות.

ההחלטה להרחיב ולהוסיף את הטיפול באמצעות הבעה ויצירה בנוסף על הטיפולים הפסיכולוגיים, נבע מההכרה בצורך לאפשר לילדים הסובלים ממצוקה אופני ביטוי אחרים, ביסויים המתבססים על שפת האמנות. מאז שחר התרבות ידוע השימוש באמנות כאמצעי לביטוי, להקלה ולהתמודדות עם חרדות ופחדים. עדות לכך מהווים ציורי הקיר במערות, טקסים ופולחנים בעיתות מלחמה וגירוש שדים. בטיפול באמצעות הבעה ויצירה, ההנחה היא שמחשבותיו ורגשותיו העיקריים של האדם, הנובעים מהלא מודע, זוכים לביטויים באמצעות דימויים ולא דווקא באמצעות מילים. עבור ילדים ובני נוער הסובלים ממצוקה רגשית בכלל, ובפרט כאשר קיים קושי בביטוי המילולי, מהווה האמנות דרך אחרת לביטוי החוויות הפנימיות ולתקשורת. מעשה היצירה והיצירה עצמה מבטאים את יכולתו של האדם להפוך חומרים נתונים על ידי מגע עימם, לערכים חדשים. חוויית השליטה הנעדרת בתקופת מלחמה, מתאפשרת ולו במעט במעשה היצירה.

”כל ילד הוא כביכול ”אמן” מבטן ומלידה” (דן אמיתי, 1984).

ילד עוד בטרם ידע לדבר, לקרוא או לכתוב, הוא מצייר. האמנות של הילדים הינה שפה וחלק בלתי נפרד מהביטוי בכל מקום בעולם. ילדים נמשכים

לפעילות יוצרת, כאשר עבור הילד, עיקר התהליך הוא התהוות היצירה ולא התוצר עצמו. המונח "יצירה" משמש כיום כשם נרדף לפעילות הילדים הצעירים בחומרי האמנות. אולם חשוב להבחין בין יצירה כפי שהיא באה לביטוי אצל ילדים צעירים, לבין יצירה המצריכה ניסיון, סגנון ובקורת עצמית, הקיימת אצל מתבגרים ואצל מבוגרים. הציור התיאורי משמש ראי של ההתרחשויות בעולםם הפנימי של הילדים. ילדים עוד בטרם יידעו לנסח את מחשבותיהם וחוויותיהם במלל, נותנים להן ביטוי בציוריהם. בציירם את סביבתם הם מתכוונים אל הדברים באופן מודע כפשוטם. אולם בחירת האובייקטים, צורת אירגונם על הדף, יחסי המידות וגודלן, העיוותים והסטיות סן הנורמות המקובלות, מהווים השלכה בלתי מודעת לבעיותיהם וקשייהם. יחד עם זאת, כך גם מושלכים הכוחות הפוטנציאליים של המציירים, שגם הם באים לידי ביטוי בבחירותיו של היוצר. בכל תקופה בהתפתחות הילד חלים שינויים מהותיים ביצירתו, כאשר התמורות בהתפתחותו הגופנית המוטורית ובהתפתחותו הרוחנית והנפשית, דרכי המגע שלו עם העולם שמסביבו ויחסו אליו, הם המשפיעים על יצירתו.

התבוננות בציורי ילדים

ציורי הילדים שנאספו בחוברת זו, משקפים תהליכים וביטויים רגשיים של

ילדים שנחשפו למאורעות המלחמה. הילדים הופנו לטיפול בשל שינויים שחלו במצבם הרגשי ובהתנהגותם. ילדים מופנים בדרך כלל לטיפול, על ידי מבוגרים המזהים את סימני המצוקה ואת השינויים שחלים באופן התמודדותו של הילד עם משימות היום יום בבית, בגן הילדים או בבית הספר. יחד עם זאת, ילדים לא תמיד נותנים ביטוי למצוקתם באופן ישיר וברור. ציורי הילדים יכולים להיות כלי עזר נוסף בידי המבוגר בכדי להתבונן, להבין ולהניח על המתרחש בנפשו של הילד. ציור בכלל, נחשב לכלי באמצעותו ניתן ללמוד על מצבו הנפשי של הילד כפי שבא לידי ביטוי ביצירה, במשמעות הסמלית שלה, בנושא, בצורה, בקו, בצבע, באופן השימוש במרחב הציור, ובאינטראקציה שבין כל המרכיבים הללו.

הספרות המחקרית העוסקת באבחון על פי ציורים, הן של ילדים והן של מבוגרים, מאופיינת בניסיון להגיע להכללה תוך שימת דגש על הממד האוניברסלי שבהתפתחות האדם ואופן ביטויו בציור. במקביל נעשה ניסיון לחיפוש אחר המאפיינים הייחודיים המופיעים בציור.

בחינתם של מרכיבי הציור: צורה, צבע, קומפוזיציה, נושא, ציור מונחה או ספונטני, משמשים גם כמבחנים הבודקים מאפיינים אישיותיים, כשרים הסתגלותיים וחברתיים ורמת משכל. מקובל לחשוב שאינדיקטורים ציוריים, צורניים וצבעוניים מצביעים על תכונות אישיות ורמות תפקוד, מעידים על

הפרעות ומחלות נפשיות ומאפשרים גילוי של חוויות טראומתיות כמו ניצול מיני (Trowbridge, 1995; Riethmiller & Handler, 1997; Neale & Rosal, 1993). בהתבוננות בציוריהם של הילדים, חשוב להתייחס למסדים שונים הקשורים בתהליכים התפתחותיים, רגשיים וקוגניטיביים, ובמידת הבשלות הנירולוגית. חשוב להתבונן באופן התנהגות הילדים לפני תחילת העבודה ובזמן היצירה. האפשרות להרחיב את ההתבוננות בתהליכי היצירה, מעבר לתוצר עצמו, משמעותית ליכולתו של המבוגר להעריך את מצבו הרגשי של הילד. בציורים המופיעים בחוברת זו אנו מוצאים עדות וביטוי לחותמם של הילדים על הדף ולרישום האירועים הטראומטיים אליהם נחשפו. מתוך ההתבוננות בציורים וביצירות שבחוברת זו, ניתן להצביע על מאפיינים משותפים שבאו לידי ביטוי בעבודות, ומתוכם להציע מספר נקודות חשובות לעין המתבונן - לאלו העוסקים בחינוך ובטיפול בילדים במסגרות החינוכיות השונות.

התנאים בהם נעשתה עבודת היצירה:

- יש לבחון, אם אפשר, באילו תנאים נעשו הציור או היצירה: באופן ספונטני; במסגרת שיעור; באופן יחידני/קבוצתי; בהנחיה; בחדר הטיפול; מה היו התנאים הפיזיים: בעבודה ליד שולחן או בעמידה ליד לוח; על הריצפה; בפעילות בטבע וכדומה. הביטוי הספונטני ו/או המונחה ביצירה, נותן ביטוי

ומשקף את אופן ההתמודדות של הילד ומאפשר כאמור, להקביל בין אופן ההתמודדות בתהליך היצירה לבין אופני התמודדות בחיים, בחיפוש אחר פתרונות, ביכולת להתמודד עם תסכולים, ובמידת היצירתיות.

החומרים שעמדו לרשות הילד: האם הילד בחר באופן עצמאי; האם ניתנו על ידי המבוגר ובאיזה אופן; האם בחירת חומרי העבודה נעשתה מתוך היכרות עם האילויות השונות של החומרים, כמו למשל, חומרים רכים, קשים, נוזליים, אפשרות לעבודה בתלת ממד, גרוטאות, פלסטלינה או חימר.

התבוננות בתהליך היצירה:

- יש לבחון את גישתו של הילד לתהליך היצירה, כאשר כל התנהגות המתרחשת בעת תהליך היצירה הינה מקור נוסף להבנה של התהליכים הרגשיים: אופן התנהגותו במפגש עם החומר; האם הילד יוצר ברצון או מתוך התנגדות: האם באים לידי ביטוי אי-שקט, פעילות יתר או צמצום; מילוליות רבה, שתיקה, יוזמה, הצהרה על נושא וכדומה.

התוצר:

- יש לבחון האם קיימת התאמה בין הגיל הכרונולוגי לבין הביטוי הציורי, על סמך ידע בהתפתחות ילדים ובהתפתחות ציורי ילדים.
 - מרחב הדף: ישנה חשיבות רבה לשימוש במרחב הדף, כגון ציור במרכז או בשוליים. שימוש במרחב הדף יכול להעיד על "אופן השימוש" של הילד במרחב החיים.

- צבע: שימוש בצבעים כמו אדום ושחור, צבעוניות עזה, עוצמת הצבע, שימוש בגוונים - כל אלה עשויים להעיד על העוצמה הרגשית, על היכולות הרגשיות ועל הרגישות של הילד. פרמטרים חשובים נוספים הם אופן ההנחה של הצבע על הדף, האם נעשה תוך הפעלת לחץ על הגיר או העיפרון; האם הצבעים מימיים ושקופים; היכולת לשמור על צבעוניות "נקיה", ללא ערבוב הגוונים כולם יחד, כפי שמתרחש בעבודה רגרסיבית; האם קיים מגע בין הצבעים, או כל צבע מונח בנפרד במרחב הדף; מידת השליטה באמצעי הביטוי - צבעי הגואש, גירי השמן או חומרים אחרים, עם ובלי אמצעים מתווכים כמו שימוש במכחול ו/או עבודה באמצעות הידיים, גם הם מלמדים על האפשרות להתבונן בנפשו של הילד דרך הציורים.

- צורה: האם קיימת הגדרה צורנית. הגדרת צורות נחשבת ליכולת המשגה והיא מאפיין של יכולות קוגניטיביות. האם הילד רכש ומשתמש בסטריאוטיפ

נרכש, כמו אדמה, שמיים, בית וכדומה; האם הצורה היא דינמית עם ריבוי שינויים בקו, או צורה סטטית; האם ישנו ניסיון לציור תיאורי ולחיקוי המציאות וכדומה.

- נושא: העבודות והציורים המוצגים בחוברת הנוכחית עוסקים ברובם בתכנים הקשורים במלחמה.

כאשר עוסקים בנושא בציור, חשוב להיזהר מהמלכודת הטמונה שבפענוח ובפירוש ציורים. בדרך כלל מתמקד המתבונן בהיבט אחד של הציור ומתקשה לראות את הכלל, מה שעלול להוביל לשימוש באבחנות מוכנות מראש שאינן לוקחות את האדם המצייר בחשבון (Furth, 1988; Koppitz, 1984).

- שימוש בחומרים: אפשר להרחיב רבות על השימוש בחומרים ועל האיכויות התרופיות של כל חומר. בהתבוננות בציורים בחוברת, ניתן לראות שימוש בחומרים שונים: צבעי גואש, עטי לבד (לורדים), פלסטלינה ועוד. אופני העבודה השונים משפיעים הן על תהליך היצירה והן על התוצר. בפלסטלינה למשל, ניתן הן ליצור בתלת ממד והן למרוח ולמעוך את הפלסטלינה. באופן הראשון, ההתמודדות היא עם בנייה ויצירת דימויים, ולשם כך נדרשת יכולת המשגה. באופן השני - מעיכה, פעולה שיכולה לשרת לשם פורקו, הפעלת כוח, שיחרור. הבחירה של הילד בחומרי היצירה יכולה להעיד על צרכיו הרגשיים. לפיכך חשובה גם הבחירה שיעשה המבוגר במתן חומרי היצירה לילדים.

היצירה מהווה עדות מוחשית לתהליכים שהתרחשו בעולמו הפנימי של הילד. היצירה או הציור, ייחודם בהיותם נוכחים וקיימים. הילד יכול להתבונן בעולמו הפנימי ממרחק ולעבד את התכנים שלעיתים קשים מנשוא, בדרך של חוויה אחרת, מתוך שליטה. המרחב הציורי מהווה מיכל לכל אותם רגשות גואים ותחושות מציפות של חרדה, פחד, תסכול וכעס, וגם הזדמנות להתנסות בתהליכים של בנייה, צמיחה והתחדשות. ההזדמנות לחיפוש פתרונות אחרים, יצירתיים, לקונפליקטים שלעיתים קשה לבטאם במילים, מתרחשת במעשה היצירה וביצירה עצמה. היחס לשימור התוצר או הרצון להשמידו, סיפוק או חוסר שביעות רצון, הפגנתיות או איפוק, שימוש במלל וניסיון לפירוש או לסיפור היצירה, מהווים אף הם מדדים חשובים למצבו הרגשי של הילד.

הבחירה להתמקד באיפיונים אלה, שהינם רק חלק מהמרכיבים הציוריים, נבעה מההכרה שמאפיינים אלו בולטים וניתנים לבחינה גם לעין פחות מיומנת בקריאה של ציורי ילדים. חשוב להתבונן בציורים ובאופן בו נעשו, אם אפשר - בעין רגישה ומכוונת. מתוך כך ניתן ללמוד, להעמיק ולהסיק על הקשר שבין הביטוי הציורי לבין מצבו הרגשי של הילד. חשוב לנסות לאסוף את התופעות הציוריות מתוך סדרת ציורים. יש להזהר מתיוג או הסקת מסקנות חד משמעיות.

טיפול באמנות בעקבות מלחמה

ציורי הילדים בתקופת המלחמה ולאחריה משקפים את חוויותיהם, את פחדיהם ואת הניסיון המתמשך להתמודד עם המציאות של איום מתמשך על חייהם. הטיפול באמצעות הבעה ויצירה אפשר ביטוי לא-מילולי לעיבוד רגשות וחוויות טראומתיות. הנגישות של השפה הציורית והקשר הבלתי אמצעי של הילדים, לביטוי היצירתי, ללא הכרח במילים, אפשרו תהליך טיפולי מרגש ומרתק. טיפול באמצעות הבעה ויצירה הכולל את השימוש בציור ובפיסול, מאפשר העלאת תכנים ונושאים מודעים ולא מודעים, ועיבודם בתהליך של יצירה ספונטנית במקום בטוח, תוך פיתוח מיומנויות תקשורת תוך אישית ובין אישית. היצירה החזותית מרוחקת מחד גיסא, ומאידך גיסא מאפשרת הכלה של הטראומה, מתוך שליטה ושלמות היוצר. האפשרות לעסוק בייצוג מוחשי ולא באופן ישיר בעצמי, להתבונן מבחוץ, להרחיב את הלמידה וההבנה התוך אישית ולאמץ מחדש את שהושלך אל ועל היצירה, מהווים ערך מוסף בטיפול באמצעות הבעה ויצירה. היצירה מאפשרת את המעבר מעמדה פסיבית לעמדה אקטיבית. זו כאמור, פעילות שיש בה אפשרות לשליטה על החומר, בניגוד לחוויית חוסר האונים לנוכח אירועי החיים. היצירות נעשו בחומרים שונים: צבעי גואש, גירי שמן, צבעי מים, חימר ופלסטלינה.

צרכי הילד, ההבנה וההיכרות עם האיכויות התרפויטיות של החומרים, השפיעו וכיוונו את אופן ההתערבות הטיפולית.

על החוברת

העבודות המוצגות בחוברת משקפות ביטויים יצירתיים, בחומרים ובטכניקות שונות. כל ילד יוצר, וכל יצירה עומדת בפני עצמה ומייצגת אסטרטגיות שונות של התמודדות עם אירועים וחוויות טראומטיות. ניתן למצוא בעבודות ביטויים של שחזור האירועים והזיכרונות, חיפוש אחר קמעות ודמויות מגוננות וכן חיפוש ובנייה של מקום בטוח. כל אלו הם בבחינת עדות להסתגלות והתבססות מחודשת של הכוחות הנפשיים.

הכוונה בחוברת זו, להציע למבוגרים להרחיב את אופן התבוננותם בציורי הילדים ולחדד את מבטם באלמנטים הציוריים השונים, בבחירת החומרים, באופן השימוש במרחב הדף ובתכנים. בבסיס עבודתנו, המחשבה שרגישות עינו של המבוגר המשמעותי, הנמצא בקשר עם הילדים, במיוחד בזמן מלחמה ובתקופות שלאחריה, תסייע בזיהוי המצוקות ובהבנת ההתרחשויות הרגשיות של הילד, שלא תמיד יכול לבטאן במילים. ניסינו לשמור על התבוננות פנומנולוגית, המתייחסת לתיאור היצירה והתהליכים בטיפול, ומתוך זהירות מיעטנו במתן פרשנויות.

חוברת זו מחולקת לשני חלקים:

חלק ראשון - ביטויי המצוקה בציורי הילדים

חלק שני - עיבוד הטראומה, תהליכי ריפוי והחלמה.

הפרדה זו של החוברת לשני חלקים, נעשתה מתוך מחשבה לאפשר למתבונן פרספקטיבה של התהליך שהתרחש בעבודה הטיפולית. בזכות הילדים, יצירותיהם והעוסקים במלאכה הטיפולית, ניתנה לנו הזדמנות יוצאת דופן להיות שותפים לתהליכים רגשיים ולאופן ביטויים במעשה האמנות.

חלק ראשון: ביטויי המצוקה בציורי הילדים

חותם אישיותו של כל ילד מקופל בכל שלבי היצירה וביצירה עצמה. בסדרת ציורים זו מתקיים מפגש עם התכנים המאיימים באופן ישיר: נסראללה, הקטיושות, הרס ואובדן ועוד. דרך הציורים ניתן לראות כי תחושות החרדה והאיום מקבלות לגיטימציה ומקום מוגן לפורקן. דרך הציורים נעשה עיבוד של התכנים הרגשיים העולים, ונוצר מרחב מנטלי המאפשר חופש לחולל שינוי ולהפחית חרדה. התוצר אמנם דומה להתרחשות במציאות, אך בשונה מהמציאות הבלתי נשלטת, כאן ביצירה, גוברת תחושת השליטה. ציורי הילדים בתקופת המלחמה ולאחריה משקפים את חוויותיהם, את פחדיהם

ואת הניסיון המתמשך להתמודד עם המציאות של איום מתמשך על חייהם. הצבעוניות העזה שבציורים האישיים והקבוצתיים - צבעים חמים, גוונים אדומים, צבעים מנוגדים ולעיתים שקופים ונעלמים, מבטאה למעשה, את השדה הרגשי. צבעי המלחמה, הסערות הרגשיות, הפחדים והחרדות מוצאים את ביטויים דרך היצירה ומאפשרים חוויה חדשה של כוח ושל העצמה.

חלק שני: תהליכי עיבוד הטראומה, ריפוי והחלמה

בסדרת ציורים זו, משקפות העבודות המוצגות, תהליכים מרכזיים בתהליכי עיבוד הטראומה, עיבוד הזיכרונות והצורך במציאת איזון. כמו כן מוצגות גם התייחסות למפגש שבין עולם המבוגרים לעולם הילדים.

בציורים אלו אנו עדים לעבודות שנעשו בתהליך טיפולי מונחה, כאשר באופן כללי ניתן לראות את התהליכים הטיפוליים שהתרחשו בטיפולים באמצעות מספר עדשות:

א. השימוש בחלל הדף - בתחילת התהליך הטיפולי ניתן לראות כי ישנה הישענות והיצמדות למסגרת הדף, לעיתים הציור ״מרחף״ באוויר והתחושה היא כי הוא תלוש, וכי לא נעשה שימוש בכל חלל הדף. יחד עם זאת, בהמשך התהליך הטיפולי ניתן לראות שימוש מלא יותר במרחב הדף ופחות היצמדות לשוליים או תלישות.

ב. התכנים העולים בציורים - בעוד שבתחילת התהליך הטיפולי עלו בעיקר תכנים הקשורים למלחמה, כגון קטיושות, מטוסים והרס, בהמשך התהליך ובסיומו אנו רואים יותר תכנים המבטאים חזרה לשגרה: שמיים, פרחים וציפורים, פרטים המשקפים חוויה רגשית של הסתגלות ומותאמים יותר לשלב ההתפתחותי בו הילדים נמצאים.

ג. שימוש בצבע - בעוד שבתחילת התהליך הטיפולי ניכר שימוש רב בצבעים כהים, בעיקר שחור ואדום המסמלים מצב רגשי חרדתי, בהמשך הטיפול מופיעים צבעים בהירים, רכים ומגוונים יותר, המשקפים חזרה לשימוש מגוון יותר במרחב הרגשי.

כלכול בשפות: בין שפת הציורים (ילדים) לבין שפת המבוגרים
במפגש שבין עולם הילדים לבין עולם המבוגרים - הורים, מטפלים ואנשי חינוך, חשוב לזכור עד כמה נגישה השפה הציורית לילדים, ולעיתים רחוקה ומתסכלת עבור המבוגרים. הביטוי הישיר לאירועי החיים בציורי הילדים, משקף את הצורך למפגש של עולם הציורים עם עולם המבוגרים, בעיקר בעיתות מצוקה. בספרו ״הנסיך הקטן״ כותב סנט-אכזיפרי:

״כשהייתי בן שש, ראיתי פעם בספר על יערות-העד תמונה נהדרת. שם הספר היה ״מעשים שקרו באמת״, ובתמונה ראו נחש בוא בולע חיה גדולה...

בספר היה כתוב: "נחשי הבוא בולעים את טרפם בשלמותו, בלי ללעוס אותו. אחר-כך אין הם יכולים לזוז עוד והם ישנים שישה חודשים - עד שהם גומרים לעכל אותו." ואז חשבתי הרבה על עלילות הגיונגל וגם אני הצלחתי לצייר, בעפרון צבעוני, את הציור הראשון שלי...הראיתי את יצירת-המופת למבוגרים ושאלתי אותם אם הציור מפחיד אותם.

והם ענו לי: "מה יש לפחד מכובע?" אבל אני לא ציירתי כובע.

ציירתי נחש בוא שמעכל פיל."

את חוסר ההבנה המתרחש לעיתים בין המבוגרים לילדים ממשיך "הנסיך הקטן" לתאר: "המבוגרים יעצו לי להפסיק לצייר נחשי בוא פתוחים או סגורים, ובמקום זה להתעניין בגיאוגרפיה, בהיסטוריה, בחשבון ובדקדוק. ככה ויתרתי, בגיל שש, על קריירה מזהירה של צייר. כשלון שני הציורים שלי... ריפה את ידי". לעולם אין המבוגרים מבינים משהו בשכלם הם, והילדים מתעייפים מלהסביר להם שוב ושוב."

המפגש של ילדים עם מבוגר משמעותי שיכול להיות זמין, יציב וקרוב לילד ברגעים הקשים, מבין וקשוב לשפתם - שפת הציור, יכול להוות גורם הגנה קריטי כנגד גורמי הסיכון לאחר אירוע טראומתי.

חשוב לזכור כי מרבית האנשים הנחשפים לאירועים מאיימים ומסכני חיים מחלימים באופן ספונטני. עם זאת, כאשר נדרשת התערבות טיפולית, השימוש

בשפת האמנות, הנגישה ומוכרת לילדים, מסייע להרחיב ולפתח כלים להתמודדות במצבי מצוקה. מפגש עם הכוחות, עם היכולות והרגשות, מציאת פתרונות יצירתיים, גמישות והסתגלות, הינם מרכיבים מהותיים בבניית חוסן רגשי ונפשי.

סיכום

ההכרה בחשיבות הרבה שיש לחשיפה של ההתמודדויות אותן עברו הילדים ומשפחותיהן בתקופת מלחמת לבנון השנייה בצפון, ובשדרות ועוטף עזה בדרום, הניבה את החוברת המיוחדת הזו.

תיעוד התהליכים הטיפוליים נעשה על ידי המטפלות באמנות במהלך תקופת הטיפול. עבודות הילדים נוצרו במסגרות בהן התרחשה העבודה הטיפולית. ניתנה הסכמה של הילדים והוריהם להציג עבודות אלו בחוברת. פרטים המאפשרים זיהוי שונו כדי לשמור על פרטיות הילדים.

אנו מודים למטפלות בהבעה ויצירה שהסכימו לחלוק את תהליך עבודתן הטיפולית המרתקת והמרגשת, להורי הילדים ששיתפו פעולה, ולבסוף - לילדים עצמם, שפתחו בפנינו צוהר מרגש ומטלטל כאחד לעולמם הרגשי וחוויות הקשות שעברו.

”יגאל, צייר לי פרצוף של מלחמה

עם קמטים - גדרות תיל ושומות של שממה;

יגאל, צייר לי פרצוף של מלחמה

כמו שהיא באמת - נוראה ואימה;

שנדע, אם שוב תגיע לפתע פתאום,

להתגונן מפניה עם מגינים של שלום.”

(דליה וינשטיין)

מקורות

אמיתי, ד. (1984) הילד ויצירתו האומנותית. תל-אביב: זמורה ביתן.

וונשטיין, ד. (1988) ילדי מלחמה. תל-אביב: זמורה ביתן.

סיאנו, י. (1998) "כשמציירים תמונה, נותנים מיכל לנשמה: התפקיד הייחודי של טיפול באמצעות יצרה והבעה חזותית (ציור ופיסול) במתבגרים שחוו טראומה בילדותם". סחיי"ש, 13 (2), 25-37.

סנט-אכזופרי, א . (1946) הנסיך הקטן. תל-אביב: עם עובד.

Furth, G.M. (1988). **The Secret World of Drawings**. Healing Through Art. Boston: Sigo Press.

Koppitz, M. E. (1984). **Psychological Evaluation of Human Figure Drawings by Middle School Pupils**. Orlando: Grune & Starton Inc.

Neale, E.L., Rosal, M.L. (1993). "What Can Art Therapists Learn from the Research on Projective Drawing Techniques for Children? A Review of the Literature". **The Arts in Psychotherapy**, 20, 37-49.

Riethmiller, J. R. & Handler L. (1997). "The Great Figure Drawing Controversy: The Integration of Research and Clinical Practice". **Journal of Personality Assessment**. **69(3)**, 488-496.

Trowbridge, M.M. (1995). "Graphic Indicators of Sexual Abuse in Children's Drawings: A Review of the Literature". **The Arts in Psychotherapy**, 22, 485-493.

חלק ראשון: ביטויי המצוקה בציורי הילדים

נסראללה: המפלצת התלת-ראשית

"... ה'ה ה"תה בארץ רחוקה מפלצת שיקראו לה נסראללה, נסראללה אהב להרוג אנשים, לרצות, לאכול להם את הבקר. לפעמים ה'ה לוקח את הראשים של בני האדם ומשחק בהם כאילו ה'ו גלגליות. לנסראללה ה'ו שלושה ראשים, מכל ראש הוא ה'ה צופה על מדינה אחרת, וה'ה רואה את מ' להפג'ז בקטיושות, שאותן ה'ה מוציא מהיד"ים שלו. הוא ה'ה כל כך ענק, שה'ה יכול בדריכה אמת לעבור שכונה שלמה. לנסראללה ה'תה קבוצת אנשים שלא רצו למות, אז הם רצו להרוג אנשים כד' לא למות. לקבוצה זו קראו קבוצת התיזבאללה. הוא הגיע לע"ירה קטנה בדרום אמריקה, ומצא שם אישה ממט יפה. חלומ'ית. ושמה - דינה. הוא התאהב בה ורצה להתחתן איתה. והלב הרע שלו התפוצץ והפך ללב טוב, ואז הוא הפך להיות כמו שה'ה ילד קטן, כמו שה'ה פלם. עם ראש אחד תמוד, לפני שהפכו אותו למפלצת נורא'ת.

ומאז נסראללה אוהב את כל הארצות. הוא הפך את שמו לשם טוב יותר כמו "שלום", והתמתן עם האישה שהתאהב בה, היא הפכה אותו לאדם אהוב וטוב"

3 בנות בגילאי 10-11, המתגוררות במועצה האזורית מעלה-יוסף (סמוך למקום בו נחטפו החיילים), הופנו לטיפול עקב חוויות נטישה וחרדות הקשורות במלחמה. בציור ובסיפור שבא בעקבותיו באות לידי ביטוי בעיקר תחושות החרדה והאיום. דמותו של נסראללה דמונית, אכזרית מאד ("ה'ה לוקח את הראשים של בני האדם ומשחק בהם כאילו ה'ו גלגליות"). ניתן לראות כיצד בתחילת הסיפור הפעילות הקבוצתית של יצירת הנראטיב מעוררת ומגבירה את החופש האישי של כל חברה בקבוצה. נוצר זרם אסוציאציות משותף שבונה ומרחיב את העלילה. בהמשך הסיפור נעשה עיבוד נוסף של התכנים הרגשיים. השימוש בהרחקה לדרום אמריקה מספק מרחב מנטלי המאפשר חופש לחולל שינוי ומפחית את החרדה. הדמות של נסראללה, כמייצגת באופן קיצוני את החרדות והסכנה, עוברת מעמדה של בדידות הרסנית ותוקפנית, לקשר בין-אישי אוהב עם דינה, קשר המוליך שלום. בנוסף השימוש בסיפור על נסראללה מאפשר לרקום את הסיפור הנסתר, להתחבר לגיבורים בדרך עקיפה, לגבר ולאישה, ולהביע את עצמן ביצירה קולקטיבית שנותנת לגיטימציה לרגשותיהם. דרך הסיפור הן הקטינו את כוחו של הגבר והאדירו את כוחה של האישה לחולל שינויים הרי גורל, משאלה שיתכן קרובה לסיפורם האישי.

גשם של קטיושות בעכו

ציורי החורף צוירו 6 חדשים לאחר המלחמה כחלק מפעילות שגרתית בגן. ילדי הגן התבקשו לצייר את החורף המתקרב. מתוך הציורים שצוירו ניכרת ההשפעה ארוכת הטווח של אירועי המלחמה, כאשר רבים מהציורים הכילו, מלבד טיפות גשם, גם קטיושות הנופלות מהשמים. מתוך הציורים עולה הצורך של הילדים להמשיך ולעבד את האירועים הללו.

בציורי חורף של ילדים מוצאים בדרך-כלל עננים וטיפות גשם כחלק מתיאור מזג האוויר המתאים לעונה זו.

בציורים שלהלן ניתן לראות "גשם של קטיושות" היורד מן השמיים כמטח של הרס ומוות. נוצר ערבוב בין הקטיושות לבין טיפות הגשם, באופן הנותן ביטוי הן לתכני המלחמה והן לתכנים השגרתיים.

אלמנטים נוספים החוזרים על עצמם בציורים הם מטריות-הענק והמערה. הדימויים הללו מבטאים מחד את הניסיון למצוא מחסה, להתמודד עם מבול הקטיושות ולהתגונן מפני הסכנה היורדת מן השמיים. מאידך, הן עשויות לשקף גם את תחושות הסגירות והמחנק המתלוות לשהייה במרחב המוגן.

הטראומה כתסריט שהתבסס בנפשו ובעולמו של ילד

איתי, בן 9, מתגורר במועצה אזורית גליל עליון. הוא שהה במהלך המלחמה ימים ארוכים במקלט הציבורי בשכונת מגוריו.

כבר במפגש הראשון צייר איתי שלושה ציורים בהם נתן ביטוי קונקרטי לחרדה הקשה שחווה מפני פציעה ומוות. בפגישות ניכר כי חרדה זו משתקת אותו וחוסמת את המרחב הנפשי שלו. אופן עבודתו שיקף אף הוא, את ההצפה הרגשית בה היה שרוי: הציורים צוירו ברצף ובאינטנסיביות, ללא שהיות, כמו היה זה תסריט מוכר. בנוסף, ניתן להבחין בשימוש הדומיננטי שלו בגוונים של אש.

אני נפגע

אני נטרף

אני מת

בהמשך, בחר איתי ליצור לעצמו קמע בצורת גולגולת, ואף הוסיף לה שיניים. הגולגולת עוזרת לו לייצג את האיום, מחד גיסא, ומאידך גיסא, מאפשרת לו תחושה כי הוא יכול להשתלט על האיום. הדמות שיצר מכילה את כוחות הרוע אך כעת הם נתונים לשירותו. חשוב לציין כי איתי לא בחר בקמע 'קונבנציונלי' כמו חמסה או עין, אלא בקמע אישי ואידיוסינקרטי. הקמע שבנה הינו חזק, ואפילו מפחיד. איתי משליך עליו את המשאלה שלו לחוזק ולכוח מול האיום והחרדה.

בציור השלישי, השייך לתקופה האחרונה בטיפול, ישנה חזרה לשגרה, לתמונת נוף ללא תכני מלחמה. השמיים מתבהרים וניתן לחוש כי העולם חוזר לקדמותו. לצד הפרחים הקמלים אותם ניתן לפרש כביטוי לטראומה, מופיעים כבר פרחים אחרים, הזוקפים את קומתם.

הילד של המפלצות

משה, בן 9 וחצי, המתגורר במועצה האזורית משגב, שהה עם משפחתו בצפון במהלך רוב ימי הלחימה. לאחר המלחמה הופנה לטיפול עקב החמרה בקשיי התנהגות שלו בביה"ס.

במפגשים הראשונים הפגין משה שני דפוסי התנהגות: מחד גיסא, התנהג באופן תלותי, לא בשל ורגרסיבי - הוא דיבר כתינוק, גרגר וצקצק בלשון. מאידך גיסא, ביטא כעס, תוקפנות ואי-שקט רב. בצירוף ניכרה אימפולסיביות והם נעדרו הגדרה צורנית. ניכר היה כי המלחמה העצימה עוד יותר קשיים ומצוקות שהיו קיימים לפנייה.

כיוון שמדובר בטיפול מוגבל בזמן, הציעה המטפלת למשה פעילות מובנית ומארגנת יותר. נעשה שימוש בצילום של בודהה כבסיס לעבודה היצירתית. הגירוי המוגדר אפשר למשה להתארגן ולהוסיף בעצמו תכנים פיגורטיביים משלו, כך שההתחלה מאורגנת יותר עבורו. משה כינה את הדמות בשם 'האיש המוטרף'. הוא יצר לו ידיים עצומות, כיסה אותו, קשקש עליו וניסה לכלוא ולתחום אותו. ניתן לראות כאן ביטוי לחרדה ולתוקפנות של משה.

בהמשך, משה יצר באופן עצמאי, בעיקר עבודות תלת-מימדיות מורכבות. הוא עסוק בבניית בתים, מזון וחיות. הוא מצליח להביע את עולמו הפנימי בצורה מאורגנת, תוך ביטוי של יכולת תכנון וביצוע ברמה גבוהה ביותר. כמו כן, העבודה מהווה שלב אחר בהתייחסות למפלצת - משה בנה למפלצת שלו בית. הוא התייחס לחלק הפנימי - דאג למזון ולתכולה, וגם חשב על החלק החיצוני - "שיראה אמיתי, מערה ממש". בהמשך, משה יצר כלב מפלסטלינה, כלב חביב וידידותי, ודואג ליצור לו גם חבר - עכברון נחמד. הבית מושקע ומוקפד, הוא כולל חלונות ודלת ויש בו חלל גדול שיכול להכיל את שני החברים בנחת ובנועם.

ניכר כי החרדות של משה פחתו. הוא יכול להביא לידי ביטוי את החלקים היצירתיים והבוגרים שלו, ולעסוק בתכנים המעסיקים את בני גילו, כמו יחסים עם חברים.

לאחר טיפול ממושך בטכניקות שונות (טיפול דינמי, EMDR), התחזק משה - טווח הקשב והריכוז שלו בפגישות התאריך, הוא הצליח להתמיד, לתכנן ולבצע גם עבודות בתלת-מימד, ובאחת מהן יצר את המקום הבטוח עבורו. עבודה זו משלבת חומרים מגוונים ושימוש בטכניקות שונות. נראה כי משה מרחיב את הכלים והידע בשפת האמנות, ומצליח לבטא את היצירותיות שבו ולהוציא אותה אל הפועל.

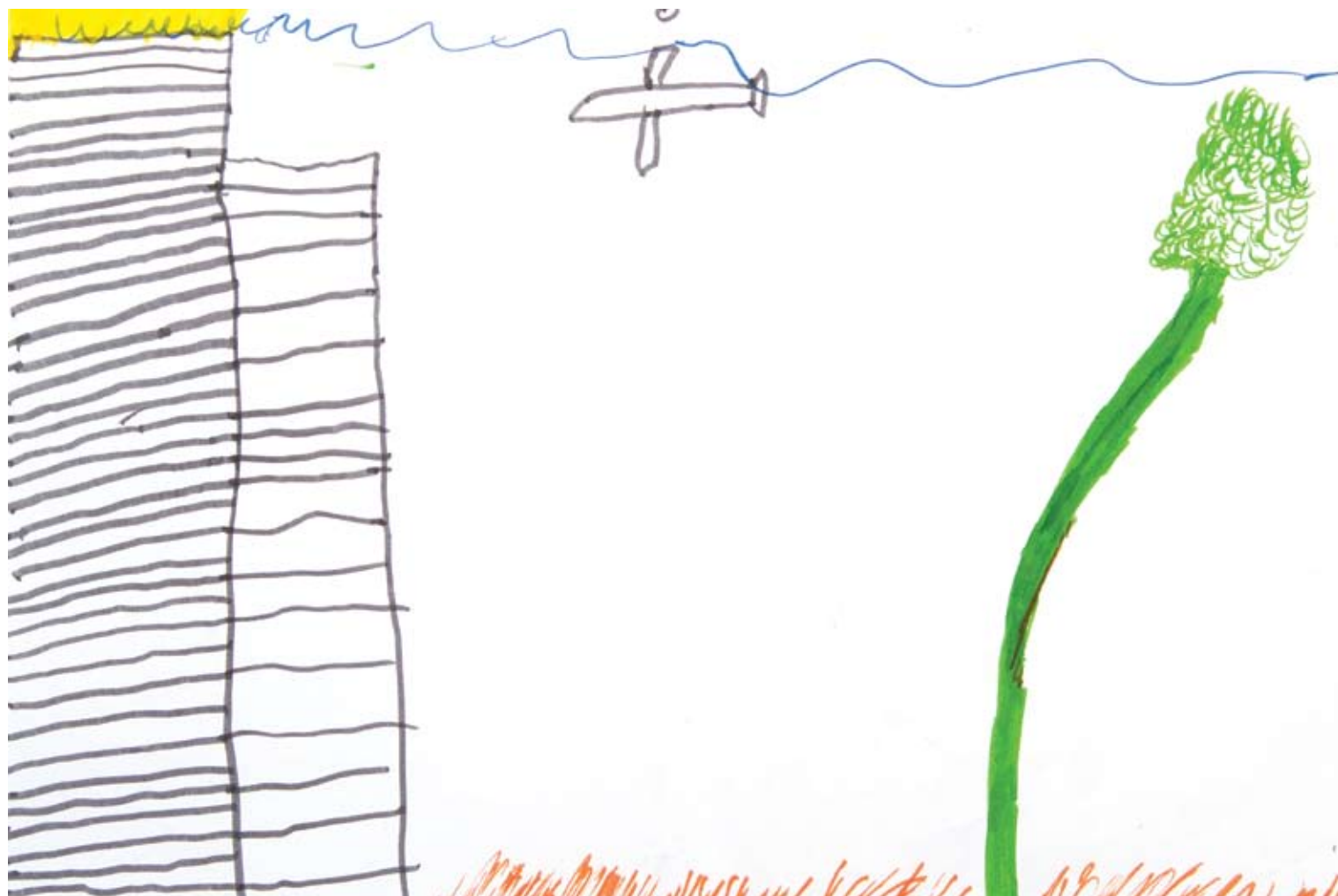
וכך תיאר את המקום הבטוח: "זו בקתת-נופש בארה"ב. יש שם אגם ובו שושני מים, ספסל, מקפצה על גג הבקתה, שממנה אפשר לקפוץ למים, והמון עצים - זה המקום הכי כיפי בעולם."

מלחמה של ילד אחד

אורי, בן 9, תושב מעלות, פונה בתחילת המלחמה למרכז הארץ בנפרד מהוריו, פרידה שהייתה קשה מאד עבורו. בנוסף, כלבו האהוב נהרג במהלך המלחמה מפגיעת קטיישה ליד ביתם. בתחילת השנה, עם סיום המלחמה, מחנכת כיתתו הבחינה בירידה בלימודים - אורי התנהג בחוסר שקט, הפריע והציק לילדים. בנוסף, אורי סיפר ליועצת כי הוא מתקשה לישון וחולם חלומות עמוסים בהרס וחורבן.

בפגישות הראשונות התמקד הטיפול בעיבוד האבל של אורי על מות כלבו. אורי צייר את האירוע - ציור המתאר את רגע פגיעת הטיל בכלבו. הוא לא נכח ברגע הזה, אך הציור ממחיש את נוכחות האירוע בזיכרון האישי שלו, ואת ממשות החוויה עבורו. התהליך הטיפולי אפשר לתת לגיטימציה לאורי להתאבל על כלבו האהוב.

בהמשך הטיפול נזכר אורי באירוע טראומתי מעברו: בגיל 4, בזמן אסון התאומים, הוא היה בטיול עם אימו במגדל עזריאלי בתל-אביב. אורי ראה אנשים הצופים במתרחש בניו-יורק על גבי מסכי-ענק. הוא נכנס לחרדה עצומה כיוון שחשב שהמגדלים הגבוהים שהוא רואה בטלוויזיה, שבהם מתנגשים המטוסים, הם אותם המגדלים עליהם הוא נמצא כעת. הלחץ והחרדה מצד האנשים סביבו, רק חיזקו אצלו את ההרגשה שהמגדל עליו הוא נמצא, נפגע ועומד להתמוטט.

בספרות המקצועית מתואר לא אחת, כיצד חוויה טראומתית עכשווית מעוררת זיכרונות טראומתיים קודמים שהודחקו. במקרה הנוכחי, אירועי המלחמה ואבדן הכלב עוררו את הטראומה של אירועי האחד-עשר בספטמבר.

במהלך הטיפול נעשה לראשונה עיבוד של האירוע הזה, במספר מפגשים משותפים עם אורי ואימו. בעקבות עיבוד התחושות הקשות שעלו, חלה ירידה בסימפטומים, החרדות ונדודי השינה נעלמו, והמחנכת דיווחה על שיפור משמעותי בתפקודו של אורי בבית הספר.

התמודדות ילדים בכפרים דרוזים בצפון עם המלחמה

קבוצת ילדים מגני חובה בכפר מרר. ילדים אלה עברו סדנה טיפולית באמנות לכלל ילדי הגן, שארכה 3 מפגשים.

מפגש ראשון - הפעילות בגן כללה שיחה על המלחמה וציור. המלל והציורים מתאפיינים בתיאור קונקרטי וישיר של הירי, ההרס והפגיעות באנשים ובסביבה. בציורים ניתן לראות את הבתים המופגזים בקטיושות, המשקפים תחושות של חרדה, כאוס ואיום על החיים אצל הילדים.

"נסראללה ירה עלינו הרבה קטיושות. אחת הקטיושות נפלה בתוך הבית שלנו, נכנסנו למחדר ולא קרה לנו כלום, אני והאחים שלי התחלנו לבכות."

מפגש שני - עבודה אישית בחימר

הילדים יצרו כלי מלחמה, טנקים, מטוסים, פצצות וחיילים.
כלי הנשק שיצרו אפשרו להם הזדהות עם התוקפן אך גם חוויה מעצימה של עצמם כמתקיפים.
האפשרות ליצור כלי מלחמה מאפשרת לילדים לחוות תחושות כוח ועצמה, וזאת בניגוד לתחושת חוסר האונים שחשו בזמן המלחמה. ניתנה כאן לילדים הזדמנות לתיקון, לחוויה של מסוגלות (ביצירה) אשר חסרה להם בזמן המלחמה.
העבודה בחימר היא עבודה מונחית ומובנית, כזו המאפשרת רגרסיה ותיקון. כמו-כן, היא מאפשרת לילד המחשה של האיום ומניפולציה עליו.
ניתן לראות כיצד המלל מבטא את התחושות הללו.

"יצרתי טנק גדול וחזק, הטנק נסע לכיוון נסראללה, 'ורה על'ו פצצות גדולות, הטנק הזה יכול להגן על כולם."

"יצרתי מאגר גדול של פצצות, במקרה חירום אני אשתמש בהן....'צרת' פצצה, אני יכול לזרוק אותה על האויבים שלנו, זה עוזר לי מאוד להגן עלי ועל המשפחה שלי."

מפגש שלישי - יצירה קבוצתית

נבחרה טכניקה של עבודה קבוצתית מובנית, במטרה להעצים את תחושת המסוגלות ולאפשר חוויה מחזקת של יחד ושייכות. גם בחירת הנושא - ציור ובנייה של עץ, הינה משמעותית לתהליך הטיפול. הדגש ביצירה הושם על גזע רחב ויציב ועלווה עשירה וצבעונית. אלו עשויים לשקף חוויה של התחדשות וצמיחה לעומת חוויות המלחמה המפרקות.

חלק שני:
תהליכי עיבוד הטראומה, ריפוי והחלמה

עיבוד זיכרונות ממלחמת לבנון השנייה עם ילדי הגן

סדנה טיפולית בת 3 מפגשים, שנערכה בגני חובה בעכו עם כלל ילדי הגן. בסדנה שולבו טכניקות התערבות שונות.

המפגש הראשון החל בשיחה בה הוזמנו הילדים לבטא את תחושותיהם ורגשותיהם במהלך המלחמה. לאחר מכן התבקשו לתת ביטוי נוסף לרגשות הללו בציור (מדיום לא-מילולי).

המפגש השני החל בפעילות סונחית להפחתת החרדה בטכניקה של דמיון מודרך. טכניקה זו מלמדת את הילדים, תוך כדי התמקדות בנשימה נכונה, לנסות ולהגיע לחוויה רגשית של ביטחון ושליטה.

לאחר פעילות זו, קיבלו הילדים את הציורים שציירו במפגש הראשון, והתבקשו, בעזרת צבעי-מים, לתת ביטוי לתחושותיהם במפגש הנוכחי.

ניתן לראות כי הציורים במפגש הראשון מתאפיינים בצמצום, ריקנות ותחושות בדידות וחרדה. הבית מופיע כמוטיב מרכזי, כצפוי בגיל זה, אך בכל ציור מופיעה קטיושה המאיימת על שלמותו.

במפגש השני, בציורי ההמשך, הקטיושות עדיין נוכחות, הילדים לא עשו ניסיון

למחוק או להעלים אותן. כלומר, האירועים הטראומטיים אינם מוכחשים אלא משולבים ומוטמעים בתוך תכני השגרה. השינוי המשמעותי שחל בציורים הוא בהתייחסות לסביבה. ניתן לראות אווירה אופטימית, ילדית ורכה יותר. חלל הדף מתמלא על ידי הוספת דימויים מעולם הילד: פרחים, פרפרים, שמש, עצים וכו', אשר מעניקים לציור תחושה של חיות ושמחה. אווירת המלחמה מפנה את מקומה לאווירה צבעונית ועליזה יותר. נראה כי ההתערבות הטיפולית הקצרה אפשרה לילדים לחזור לזיכרונות הכואבים, לעבד את הרגשות המאיימים, ודרך יתיקוני הציור - לתקן את החוויה.

מפגש ראשון

מפגש שני

מציאת האיזון: המעבר מהאני המנותק לאני המרגיש

פעילות האיזון שנעשתה בקרב ילדי גנים בשדרות ועוטף עזה מבוססת על פעילות גופנית שמטרתה למצוא את האיזון הגופני והפנימי. כחלק ממערך הפעילות, מתבקשים הילדים לחפש ולמצוא את האיזון הגופני שלהם: לעמוד על רגל אחת, לצעוד על קו ישר, להסתובב במרחב בגן ולמצוא את המקום בגן, שבו נעים להיות, וכדומה. הרעיון הוא, שתהליך החיפוש ומציאת האיזון הגופני-פנימי, יוצרים אצל הילד לגיטימציה לפחד ולחשוש (לא למצוא את האיזון, ליפול), ויחד עם זאת, יש לגיטימציה למצוא את הכוחות הפנימיים ולהגיע לאיזון, להירגע. הניסיון להגיע לאיזון בין גוף לנפש, דרך עבודה על שיווי משקל וחיפוש האיזון, מאפשר לתת שם לתחושות שהמצב הביטחוני גורם: מחד גיסא - בלבול, פחד מנפילה, איך לקום לאחר הנפילה, התמודדות עם קושי ותסכול, ומאידך גיסא - גם מציאת הכוחות הפנימיים ונקודת שיווי המשקל.

עיון בצוירים מעלה מספר תהליכים מקבילים המתרחשים במהלך הפעילות:

מעבר מניתוק וחללים ריקים למילוי צבעוני.

רוב הילדים בחרו לצייר את הצוירים הראשונים שלהם בצבעי שחור ואדום, כאשר הם מביעים את רגשותיהם בצורה אותנטית. אלה צבעים של פחד

- שחור של קסאם ואדום של דם. עם התפתחות התהליך הטיפולי ומציאת האיזון, יש בחירה בצבעים נוספים, והצוירים הופכים לצבעוניים יותר. כמו כן, ניתן לראות כי הצוירים הראשונים מאופיינים בחללים ריקים מרובים, ובהרבה רווחים שמשקפים את הניתוק הרגשי של הילד. התהליך הטיפולי שהילדים עברו משתקף במעבר הדרגתי למילוי כל שטח הצויר.

חלל ריק, עיגול דמוי רחם, רגרסיה למקום קדום ומוגן, היצמדות לקצה הדף.

חיפוש עצמי בתוך עיגול - יותר מרכז, הדף מלא בצבע, וברקע סערה.

מציאת האיזון בדימוי של הקו הוורוד - מאונך ויציב ובטוח, הסערה נרגעה.

מעבר מציור המאופיין בפיזור והתפוררות לציור ממוקד וממורכז.

יש בציורים מעבר מפיזור, התפוררות וחוסר סדר - למרכז, לביטוי מלא של הסערה הרגשית, עם יצירת דימוי עיקרי בציור שמחפש יציבות, איזון ומרכז כובד.

ויניקוט טוען שההתפוררות, משמעה כשל של הסביבה המחזיקה. ההתפוררות משקפת מצב של אימה.

המעבר למרכז מצביע על תחושה פנימית של סביבה מחזיקה, יציבה יותר.

מסגרת בשחור, היצמדות לשוליים, ריקנות, מוות.

תנועה בתוך מסגרת כתומה. יש חיות וצבעוניות הממלאות את החלל.

"סירה אדומה מתנדנדת בתוך מסגרות, ועל ידן יש קקה, זיהום." (יונתן בן 6)
יש מרכז, סירה בתוך אי היציבות, והצבעוניות נשלטת ומאורגנת בתוך חלל הדף.

יש תנועה, יש מרכז, השחור נעלם.

הילד מצייר "את המקום בו אני מסתתר מהקסאמים." גם הוא שחור, אבל יש כבר מרכז.

הילד מצייר קסאמים. הכל צבוע שחור בצורה מופשטת ואין מרכז.

יש רגיעה - הבית עומד יציב וגדול, הסערה חלפה, יש פרחים וארגון.

האיזון מביא לחיבור רגשי. יש לחץ ופחד, הבית ממש מתעקם כתוצאה מהרוח, הגג (המכסה הסגן) כמעט עף.

קסאמים נופלים בחלל ויוצרים נתק ריגשי.

דיאלוג גננת - ילד

בתחילת השנה, כאשר התבקשו הגננות והילדים לצייר ביחד את החוויה שלהם מן הקיץ האחרון, ניתן היה להבחין בפער העצום בין הציורים הקשים של הילדים, שהביעו חוויות קשות של נפילות קטיושות והרס, לעומת ניתוק רגשי של הגננות שציירו ציורים פסטורליים ושלווים. הפער בין הציורים העיד על הצורך של עולם המבוגרים לנתק עצמו מהחוויות הקשות ולהמשיך כרגיל, בעוד הילדים נשארים לבד, נתונים לתחושות קשות וחוויות מציפות.

"לפני תהליך העיבוד הרגשי"

ציורי הילדים

ציורי הגננות

"לאחר תהליך העיבוד הרגשי"

ציורי הילדים

ציורי הגננות

ליווי מתמשך של הגן ע"י מטפלת באמנות, אפשר תהליך דואלי שבו, מצד אחד יכלו הגננות להתחבר יותר לחוויות הקשות של הילדים, אותן גם הן עצמן עברו בקיץ. בציורי הגננות החלו להופיע יותר ויותר קטיושות, והצבעים נעשו יותר כהים. הדבר העיד על היכולת המתרחבת של הגננות להיות במגע עם עולם הפחדים והחרדות מהמלחמה. במקביל, העבודה הטיפולית המתמשכת עם הילדים באה לידי ביטוי בציוריהם שנעשו יותר מלאים, עם יותר צבעים ויותר תחושת מוגנות. התהליך המקביל אפשר חיבור ומפגש בין הילדים לגננות.

ביחד ולחוד

יולי היא ילדה ח'יננית, יצירתית ונבונה בת 9. יולי הגיעה לטיפול עם סיום המלחמה, בעקבות חרדות שעלו ולוו ברגרסיה תפקודית ובחרדות פרידה של יולי, שהופנו כלפי האם. בנוסף ישנם קשיים חברתיים ודימוי עצמי נמוך.

בשל הגיל הצעיר של יולי ובשל מורכבות של היחסים שלה עם הוריה, הוחלט שיש לשתף את ההורים בטיפול והם הסכימו להתגייס וליטול חלק בימודל טיפול דיאדי.

בעבודה עם האם היתה המטרה המרכזית לאפשר לאם נוכחות הורית נפרדת. בשל הקשיים האובייקטיביים הרבים של יולי, עסוקים הוריה במתן פיצויים ללא הרף, ופיצוי זה לא מאפשר לאם נוכחות הורית נפרדת. כך נוצרים ערבוב ובלבול - הילדה לא יכולה להתקיים ללא האם, והאם דוחה ומפצה, מפצה ודוחה.

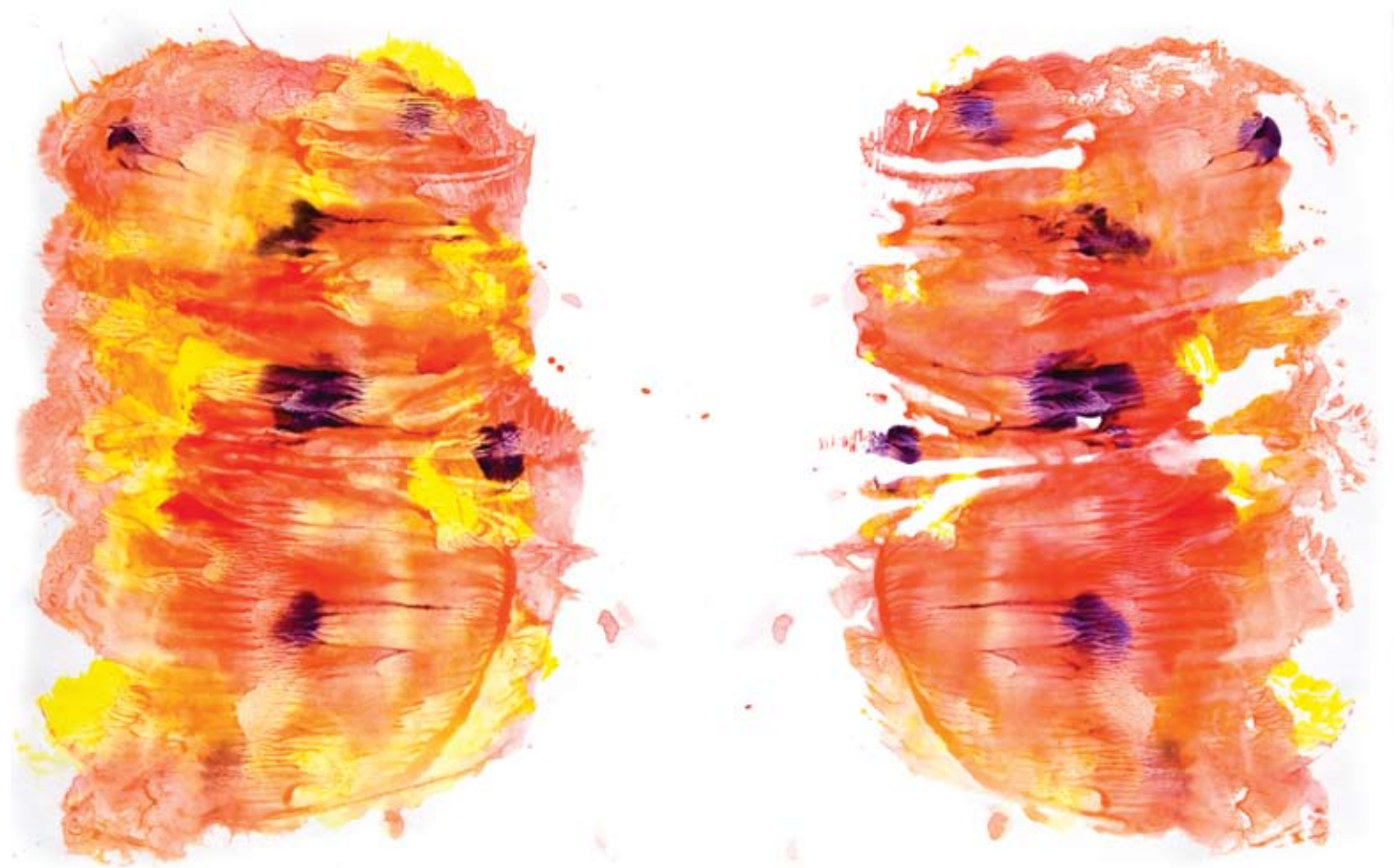
בתחילת הדרך לא היתה נפרדות, הצירים היו משותפים. יולי חיקתה את אימה וחשה חסרת כישרון מול האם, שמצידה-היא, היתה שקועה בעבודה שלה ולא

יכלה לראות את הבת. שוב דחייה, אך גם כאן חל שינוי הדרגתי. אט, אט למדה יולי ליצור נפרדות - בהתחלה על אותו דף, בו יכלה להביא לידי ביטוי את הסגנון שלה, מבלי לחוש מהוססת מול היצירות של אימה. גם אימה יכלה להתבונן בה ולחזקה. העבודה בתורות תרמה ליצירת הנפרדות. העבודות המובאות להלן משקפות את התהליך שהתקיים בקשר בין האם ובתה סביב קונפליקט הנפרדות.

ציור ראשון:

האם מציירת בחצי הדף קו מתאר של חצי פרפר, וממלאה בטפטופי גואש. הסגנון מחושב מאוד. התחושה היא שעבר זמן מאז תחילת הטיפול והאם חשה בצורך הקיומי של בתה בארגון. היא יוצרת עבודה מסגרת ויש פנטזיה "שיהיה סדר בבלגאן".

במקביל, יוצרת יולי בחצי דף כתמי צבע בגוונים חמים, ומטפטפת טיפות סגולות. היא נהנית מן המשחק וסקרנית לראות את התוצאה. כאשר יולי פותחת את הדף, מתגלות שתי צורות המזכירות שני ראשים, זה סול זה. גילוי זה מעורר התרגשות - יש תחושה שהדמויות נפרדות ויש בסיס לדיאלוג.

בתקופה זו, נוצר טקסטיון מרגש ביותר: יולי גילתה את הקערה הווסטיבולרית. יולי נשכבה בקערה כעובר ואימה סובבה אותה, תוך עטיפתה בבדים כשהיא שרה לה שיר מרגיע. היה משהו מאוד מיוחד בתמונה זו: יולי כתינוקת קטנטנה, עטופה בבדים רכים ונעימים, והקול המרגיע של האם עוטף את התינוקת שנרגעת אט אט, ויכולה לקחת את הרגיעה הזו גם למפגשים בחדר הטיפוליים, ובהמשך, גם הביתה. נוצרה חוויה מתקנת להתקשרות הראשונית הלקויה. חוויה רב חושית - ביצירה, במשחק, בצליל, במגע.

זוהי עבודה משותפת של שתיהן ביזמתן. האם הציעה לעבוד באופן מתוכנן ויולי הסכימה. הן יצרו שקיעה כאשר כל אחת מהן שופכת צבע אחד, זו אחר זו, ויולי מקפלת, מהדקת ופותחת. גם בנושא יש משהו מן הטקס - זרימה ומקצב נעים, שכבות של צבעים כמו הבדים, וכמעט ניתן לשמוע את השירה של האם.

יולי עדיין זקוקה לאימה, אך היא אינה צמודה אליה ויכולה ליצור ולפעול בכוחות עצמה. אימה רואה אותה, נותנת לה מקום ומחבקת באהבה.

חוזרים לליגה: משחק ומלחמה

אורי וגל, בני 9, מתגוררים באזור נהריה. הם הופנו ל עקב קשיים רגשיים וחברתיים שהחמירו בעקבות מלחמת לבנון השנייה. במהלך המלחמה הם נשארו בביתם בצפון וחוו ירי בלתי פוסק של קטיושות.

במהלך הטיפול נבנה מגרש כדורגל מחומרים שונים. משחק הכדורגל מהווה חלק מהעולם היומיומי של הילדים, ודרכו אפשר היה לעסוק בהתמודדות עם מצב המלחמה ולהעלות תכנים מקבילים: שתי קבוצות הרוצות להביס זו את זו, שאלת החוקים, מלחמה על טריטוריה, שליטה באיום על ידי הגנה, הרצון לניצחון, הקהל, המרחב הבטוח ועוד.

השימוש במשחק הינו אמצעי שכיח במסגרת הטיפול בילדים. המרחב הנפשי שנוצר בין האזור המציאותי לאזור הדמיוני-משחקי, משמש כמרחב בטוח לעיבוד חוויות טראומטיות בטיפול ומחוצה לו.

לקראת סיום: יציאה מחדר הטיפול.

הטריבונה.

השחקנים והתלבושת האישית כייצוג של האינטי.

השער כהגדרה של הגבולות האישיים.

הקהל.

המגרש כמרחב פתוח.

הסיפור של הדרקון המכונף שירד לו דם מהאף

איתן בן 9 וחצי, המתגורר במועצה האזורית משגב, שהה עם משפחתו בצפון במהלך רוב ימי הלחימה.

"היה דרקון והוא נפל וירד לו דם מהאף
הוא היה קטן וטמור עם עיניים צהובות מנומרות
והוא טיפס על עץ גבוה מדי
הקרן שלו נשברה והמקום התמלא בגז רעיל
הדרקון נבהל מהגז ופחד שהוא הולך למות
ואז יצאה האש מהפה שלו וטרפה את כל הגז הרעיל
הדרקון ניצל וחי באושר ועושר עד עצם היום הזה."

בעתות משבר, ילדים פונים לעולם הפנטזיה ומשתמשים בתכנים המתאימים לגילם על מנת לתאר ולבטא את פחדיהם. תפקיד המטפל/ת, ובייחוד בתחילת הטיפול, הוא לאפשר, ללוות ולהכיל את התכנים המאיימים באופן מבוקר ובטוח, בסביבה טיפולית.

הציור אקספרסיבי ומוחשי, אין ניסיון לייפות את הדברים מבחינה אסתטית: הדרקון מפחיד ומרתיע, יורק דם ולהבות של אש. גם בסיפור, איתן פותח בתיאור ישיר של החרדה המציפה אותו: הדרקון מאיים, מדמם ופצוע. בהמשך, אבי מתקשה להתמודד עם עצמת הרגשות ונזקק למנגנון הגנה מסוג תצורת-תגובה (Reaction-Formation). השימוש במנגנון הזה מאפשר לו לסיים את הסיפור בהיפוך של רגשות החרדה לתחושת אומניפוטנטיות: "הדרקון ניצל וחי באושר ועושר עד עצם היום הזה". מנגנון הגנה זה מבטא ניסיון לבטל את החרדה כתוצאה מחוסר היכולת להתמודד עמה.

איתן מזדהה עם הדרקון - גם בו יש חלקים מבהילים ומפחידים ויחד עם זאת, גם הוא כל כך פגיע ללא הקרן שלו. איתן בחר להילחם, לא לוותר לחרדות ולפחדים שהציפו אותו, למצוא בתוכו את הכוחות וכמו הדרקון, לחסל את הגז הרעיל, להינצל ולחיות.

